

УДК 904(477.63) "637"

Мельник О. О.,
старший науковий співробітник,
Комунальний заклад культури
«Криворізького історико-краєзнавчий музей»
Криворізької міської ради,
м. Кривий Ріг
e-mail: omdop53@gmail.com

СВЯТИЛИЩЕ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ БІЛЯ с. НЕДАЙВОДА КРИВОРІЗЬКОГО РАЙОНУ

У 2008–2013 рр. археологічна експедиція Криворізького історико-краєзнавчого музею під керівництвом д. і. н., завідувача відділу доби бронзи Інституту археології НАН України Віталія Отрощенка, вела дослідження святилища і могильника, який на сьогодні є унікальним в межах України.

Комплекс розташований в 3,4 км від західної околиці с. Недайвода, на першій терасі лівого берега р. Інгулець, в 0,25 км на схід від річки. В центрі знаходився курган висотою 0,6 м, діаметром 19 м. У південній частині насипу була сучасна яма розмірами 2,7х1,8х1,1 м.

За шість років закладено 6 розкопів і 8 пошукових траншей загальною площею понад 1200 кв. м. В районі робіт розкрито 4 кам'яні конструкції: прямокутну 12х6 м з двома проходами; кромлех діаметром 6 м, з ямою в центрі; кам'яну алею шириною 15х1,5–2,5 м; дві змієподібні викладки довжиною 3,5 м і 6,5 м; окрім того, 6 культових ям з кам'яними обкладками; 10 поховань доби пізньої бронзи, з яких чотири мали складні викладки; 5 компактних скупчень каміння.

У деяких могилах (1, 3, 7) камери перекриті стелами, а в культовій ямі 1 виявлена стела фалічних обрисів. Також знайдено три стели значних розмірів: 1 – на Пд від центральної частини загородки, 2 і 3 – в розкопах II (2010) і III (2011) відповідно [6, с. 317–327].

На наш погляд, центром святилища була загородка під курганом насипом, яка виявилась найскладнішою в конструктивному та культовому відношеннях (Іл. 1). Вона була частково зруйнована, її можливі розміри близько 6х6 м, орієнтована

по сторонах світу. Східна частина складалася з 5 стелоподібних плит висотами 1,2-1,5 м (Іл. 2), північна – 2 плити висотами 1,5 м і 0,9 м, південна – 1,23 м і 0,6 м, зі сходу 1 плита 0,8 м була вигорнута у відвал бульдозером. Крім великих брил контур маркували менші (0,3-0,5 м) каміння.

Загородка (вівтарна частина?) могла бути встановлена у попередньо викопані траншеї 6х6 м, глибиною 1,1-1,3 м, після чого засипана так, щоб краї плит виходили до 0,2 м над денною поверхнею. Далі всі викладки й культові ями робились з рівня тогочасної землі.

У центральній частині знаходилась яма 2 (1,5х1,0х0,5 м), перекрита дев'ятьма плоскими плитами від 1,2 м до 0,5 м у поперечнику. На дні виявлено ліпний горщик з конічним тулубом, висотою 31 см, у чорноземному заповненні якого знайдено різець людини. З півночі до неї примикала яма 3 (1,45х0,98х1,5 м), накрита плитами 0,8-0,5 м у поперечнику. В закладку входила стела фалічних обрисів. В ямі 1 (північний сектор) розмірами 0,9х0,5 м, на глибині 2,1 м знайдені фрагменти копита і трубчастих кісток коня (Іл. 1). На східному краї загородки знаходилась змієподібна викладка довжиною 3,5 м, «голова» якої направлена до фалічної стели [6, с. 318-319].

Найбільшу цінність являють виявлені великі стели. Перша знаходилась в 3,5 м на південь від загородки (Іл. 1). Вона мала п'ятикутну форму і була загострена з одного боку. По осях її розміри складали 2,24х1,33х0,53 м (Іл. 3). Максимальна ширина у верхній третині, з боку вершини – 1,55 м. Бічні грані скошені, поверхня плоска, злегка горбкувата, сліди обробки відсутні. Зверху частина моноліту була відколена, що утворило уступ довжиною 1,3 м, висотою 0,4 м, шириною 0,25 м. Плита завалилась на захід, перепад глибин склав 0,6 м. Під західним боком знайдено зуб коня.

Скошене положення робить вірогідним припущення, що вона могла стояти вертикально, і перед нею була яма глибиною до 0,6 м, куди стела згодом впала чи була звалена. В такому випадку вона могла бути орієнтована на СПнС. [6, с. 319].

У 2010 р. в розкопці II площею 26 кв. м, в 14 м на південь від поли кургану знайдено антропоморфну стелу з мігматиту розмірами (по осях) 3,9х1,1х0,78 м. Її максимальні габарити склали

4,13х1,2х0,8 м (Іл. 4). Верхня частина довжиною 0,7 м була відколота і заглиблена торцем відносно тулубу майже на 1 м. Стела лежала під кутом 30° до горизонту. В перетині вона прямокутна, нижня частина довжиною 1,2 м клиноподібна. Поверхня хвилясто-шерехата, що обумовлено текстурою каменю.

На верхній частині, шляхом оббивки, схематично виділено голову у вигляді виступу висотою 5 см, шириною 28 см, праве плече – 24 см, ліве – маловиразне, полого, переходило у руку, яка вгорі мала ширину 15 см, внизу 8 см. Після доставлення стели в музей у 2016 р., та ретельного очищення, зафіксовано обриси палиці довжиною 69 см, максимальне розширення у верхній частині 12 см (Іл. 5). Навколо стели, на глибині 0,9 м від сучасної поверхні, знаходилось кам'яне вимощення в 1-2 шари з уламків від 0,2 м до 0,4 м в поперечнику, між якими були дрібні камінці. Більша і краща частина кладки зосереджена біля клину, її розвал за контури стели виходив до 0,8 м. Вірогідно, що навколо вертикально стоячого ідола була і загородка. Між камінням, на одному рівні, знайдено уламки горщиків пізньої бронзи, фрагменти амфори та зуби коня [6, с. 320,327-328].

Стела, вертикально вкопана у заглиблення, яке доходило до рівня материка, згодом була повалена/впала головою на захід.

В районі нижньої частини стели виявлено поховання епохи пізньої бронзи, дно якого було на глибині 0,55 м від рівня викладки. Скелет дорослої людини лежав під кам'яним завалом в скорченому стані, на правому боці, головою на схід. Поховання безінвентарне.

Стела 3 знаходилась в 4,5 м на Пд від попередньої, мала підпрямокутну форму (4,6х2,6х0,7 м) (Іл. 7). Повздовжньою віссю орієнтована у напрямку С-З. Верхня (лицева) частина злегка хвиляста. Вона має пloidчату текстуру з численними прошарками світло-сірого гранітного матеріалу бурунистих пучків, петель, завитків (Іл. 8). Навколо неї зафіксовано викладку в 1-3 шари граніту та габро-діабазу. За контури плити розвал викладки виходив на 0,4-0,8 м. Деякі каміння мали розміри від 0,2 м до 0,93 м.

Вірогідно, що стела мала вертикальне положення і була вкопана загостреним боком, лицевою частиною повернута на схід. Кругом плити була загородка довжиною не менше двох метрів. Між камінням знайдено два фрагменти стінок ліпного посуду [3, арк. 9-12].

У контексті топографії стел 2 і 3 та їхньої морфології ми можемо зробити припущення, що перша відповідає Індри – главі богів давньоіндійської міфології. Відомо, що одним з його епітетів є «володар ваджри», «тримаючий ваджру», «вбивця Врітри». Цьому відповідає зображення палиці на стелі. Перемога над демоном Врітрою прирівнювалась до торжества космічного початку над хаосом, в результаті якого створено «світ широких просторів» [7, с. 533].

Суперник Індри Врітру («перепона») втілює хаотичний принцип. Їхній поєдинок так описаний у «Рігведі: «/Он убил Врітру, самого (страшного) врага, безплечого/ Индра дубиной, великим оружием/ (РВ, I. 32. 5).

Нагадаємо, що стела, яка лежала поруч з Індрою, на лицевій стороні мала пloidчасту текстуру, що могло асоціюватися з ідеєю хаосу. Частина стел знаходилась в перекритті поховань, як елементи складних кам'яних викладок. Таким чином, ми маємо втілення ведичного космогонічного міфу засобами кам'яної пластики.

У 2009 р. досліджено поховання 1 дністровсько-прутської бабинської культури (визначення В. В. Отроценка) біля південної сторони загородки, під курганням насипом. Камера з підбоєм, 1,15x0,45 м, в заповненні мала уламки каміння і була перекрита стелою 0,8x0,42x0,21 м (Іл. 9). Залишки дитячого кістяка лежали слабо скорчено на лівому боці, головою на ПнЗ. Навколо камери зроблено неправильно-округлу викладку з кусків граніту та габро-діабазу (визначення геолога В. С. Курлова). Розміри по сторонах світу: 4,0 (Пн-Пд) x 3,9 (С-З), зроблена з кусків рівного каменю 0,3-0,4 м у поперечнику. Конструкція знаходилась на глибині 0,2-0,3 м від поверхні. Один камінь на краю викладки (0,42x0,3 x0,17 м) мав сліди обробки, і йому було надано абрис голови змії (Іл. 10). Конструкція в планіграфічному відношенні має ознаки спіралеподібної укладки, що також опосередковано вказує на образ змії (Іл. 11) [6, с. 318-319].

Поховання 3 досліджено у 2011 р., знаходилося в 23 м на ЗПдЗ від умовного центру (курган). Мало прямокутну викладку з уламків каменю від 0,3 м до 0,5 м в поперечнику. Нижній рівень закладки знаходився на материк (0,5 м від поверхні). В центрі виявлено антропоморфну стелу у вигляді брили альбіт-мікро-

клінової породи, яка має червоний колір внаслідок домішки оксиду заліза у мікрокліні (визначення канд. геол.-мінерал. наук О. О. Калініченко). Стела обкладена по периметру кусками каменю, серед яких знайдено уламки стінок ліпних посудин (Іл. 12). Її розміри 1,1х0,55х0,1-0,28 м. Голова виділена у вигляді гострого виступу висотою 5 см і шириною 10 см. Моноліт скошується до підтрикутного у перетині низу. В прямокутній камері, заглибленої на 0,96 м від сучасної поверхні, знаходився дитячий кістяк, від якого залишились фрагменти черепа біля Пд стіни камери. У північному куті лежав ліпний округлобокий горщик висотою 11,3 см. [3, арк. 26-28].

Під вінчиком, на відстані 1,5-2,0 см і 4,5-5,0 см, нанесені дві субгоризонтальні лінії загальною довжиною 20 см (Іл. 13). Вони перекреслені вертикальними рисками різної довжини та конфігурації. Крайня ліва перетинала горизонтальні і, вірогідно, означала їх єдність. Деякі знаки мають рунічні обриси, всього їх нанесено 49. Композиція дозволяє виділити на верхній горизонтальній три групи по сім елементів, 21-й знак подібний цифрі «4». Наступна коротка риска відділяє ще 14 знаків, після яких нанесено ще 14. Тобто, ми маємо орнаментальну систему, кратну 7.

Цикл в 49 днів, необхідний для посмертної трансформації душі та нової реінкарнації, описаний в «Тібетській книзі мертвих». Згідно з нею, у перші сім днів являються сім мирних божеств, у наступні сім – гнівливих [10, с. 158, 177]. Страждання душі продовжується близько 22 днів з невеликими варіаціями [10, с. 202]. Знай «4» може відповідати 21-му дню розгортки орнаменту. Останні 28 днів проміжного стану душа проходить через суд і різні митарства для нового втілення згідно з кармою [10, с. 213-221].

На думку Б. А. Фролова, походження «ритму 7» і магічної сімки виникли ще за часів палеоліту із спостережень за Місяцем часу однієї його фази [4, с. 68].

Близькі до накреслення знаки наводять у своїй книзі Софія Березанська [1, с. 176]. Вона відносить їх до категорії близьких до рунічних.

Подібними до наших є знаки з гроту 55 в Кам'яній Могилі. Вони нанесені на скульптурне зображення голови вешапа (рибо-змієвидний дракон) [8, с. 103].

Ще однією важливою деталлю може бути червоний колір стели, який символізував вогонь. Останній, згідно з Рігведою, першоджерело вічного життя для богів і людей, він супроводжує померлого до безсмерття [5, с. 60]. Цікаво, що моноліт був доставлений з відслонення лівого берега Інгульця, в 5,6 км на ПнПнЗ від святилища.

У 2011 р. розкопано поховання 7, яке знаходилась біля західної поли курганного насипу, в 15 м на захід від УЦ. Його оточувала неправильно-округла викладка середнім діаметром 4,5 м. Зовнішній ряд каменів встановлено вертикально, як загородку. Майже вся ділянка була забутована уламками граніту і габродіабазу. В центрі, головами на захід, на коротких стінах камери лежало дві стели. У ямі 1,65х1,15 м знаходився скорчений на боці кістяк дорослої людини, головою на ПдС. Інвентар представлений крем'яним відщепом. Над головою знаходилась гранітна антропоморфна стела ромбічної форми, 1,56х0,77х0,36 м. Голова висотою 0,3 м, шириною 0,4 м (Іл. 14). Друга стела з мігматиту підтрикутної форми, нижня частина якої загострена, розмірами 1,17х0,58х0,2 м (Іл. 15) [6, с. 29-30].

Гранітна стела фалічних обрисів знаходилась у перекритті культової ями 3, під курганным насипом. Верхній край двобічно плоско загострений, нижній рівний (Іл. 16). Зовнішня поверхня грубо оброблена, місцями горбкувата, грані округлені, 1,25х0,34х0,23 м [6, с. 319]. Подібна стела була знайдена при розкопках культової споруди на острові Хортиця у 1998 р. [9, с. 79-80].

Всі породи каменю, які були використані як матеріал для стел, різноманітних конструкцій і спорудження надмогильних знаків, за визначеннями петрографа Ольги Калініченко, брались з відслонень лівого берега Інгульця, що розташовуються поблизу святилища.

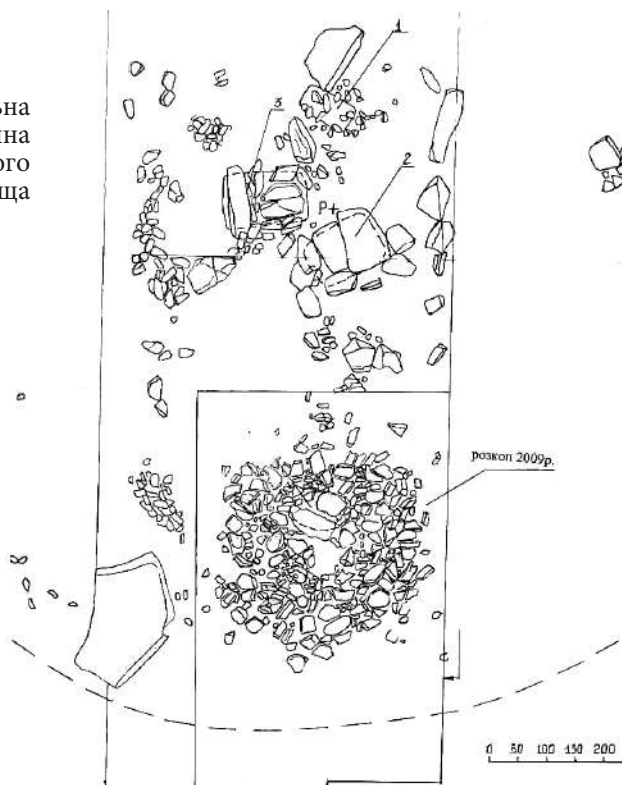
Стели останніми роками є об'єктом посиленої уваги дослідників. На сьогодні набуває поширення гіпотеза про їхню відповідність певним духовним субстанціям, чи уособлення універсального божества, роль якого у нашому випадку могла належати Індрі [2, с. 368]. Наявність головних персонажів міфології давніх аріїв вказує на тяглість індоіранської традиції з часів неоліту до раннього залізного віку.

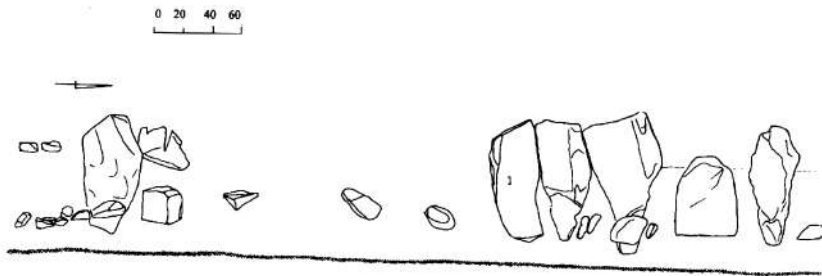
Другим елементом культової практики на даному святилищі, виходячи з вищеназваних кам'яних конструкцій типу кромелів і алей, могло бути надання допомоги душі померлого при її знаходженні в проміжному стані 49 днів до нового втілення.

Не виключається і культ плодючості (фалічна стела), поклоніння змії/дракону, жертвоприношення богам і предкам для покращення добробуту тощо. Знахідки зубів, кісток і копита коней біля стел і в ямі 1 вказують на можливість солярного культу. Вірогідно, що названі та поки ще невідомі традиції культової практики населення краю в II-I тис. до нашої ери були притаманні Недайводському святилищу.

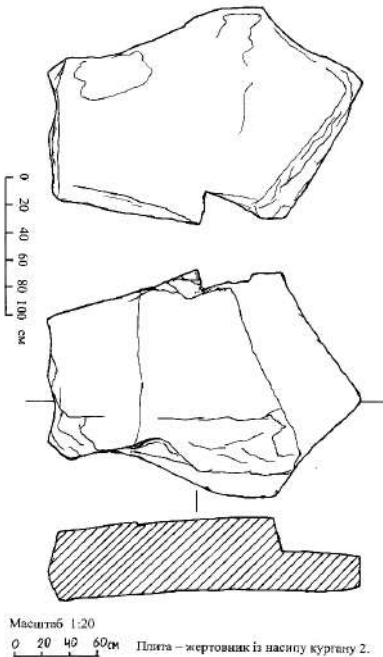
Наші висновки слід розглядати як попередні – пам'ятка не до кінця розкопана, й остаточна її інтерпретація можлива після завершення дослідження.

Іл. 1. Центральна частина Недайводського святилища

Іл. 2. Східна сторона загородки

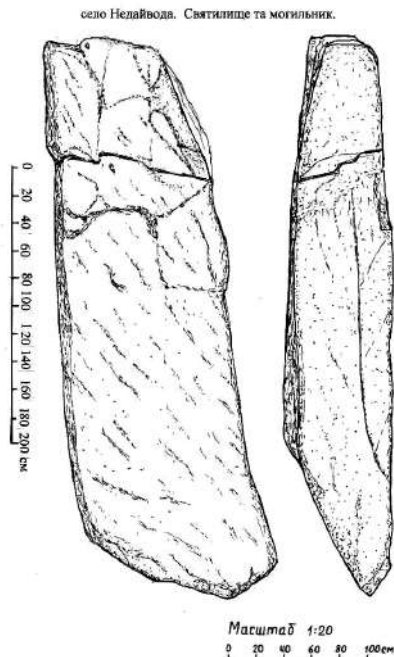
Масштаб 1:20

0 20 40 60 см

Плита – жертовник із насипу кургану 2.

Вигляд згори і розріз.

Рис.22 А

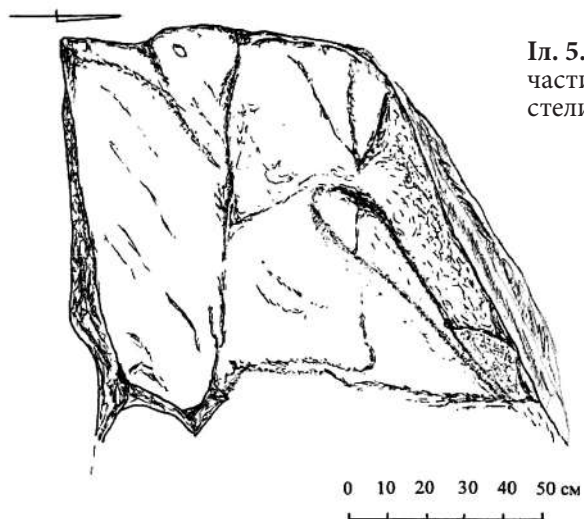
Масштаб 1:20

0 20 40 60 80 100 см

Антропоморфна стела з розкопу 2

Іл. 3. Стела 1 з центральної частини комплексу

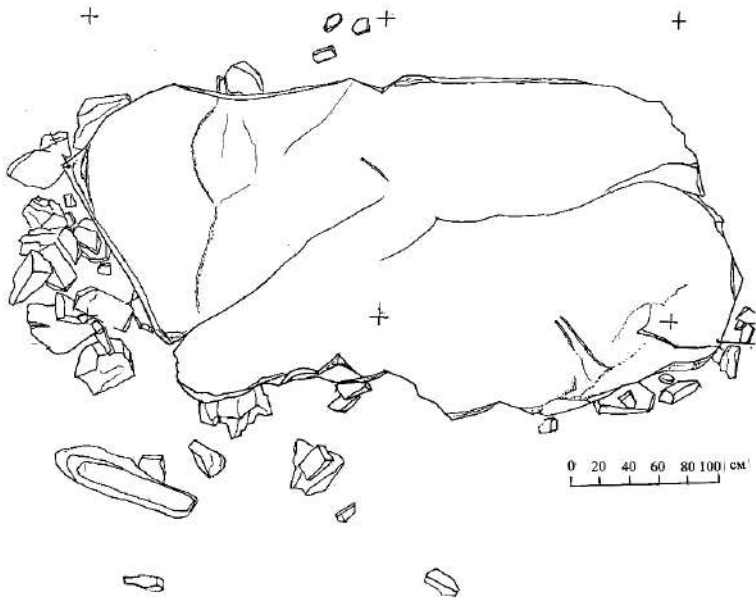
Іл. 4. Стела 2 з розкопу II (2010)

Іл. 5. Верхня
частина
стели 2

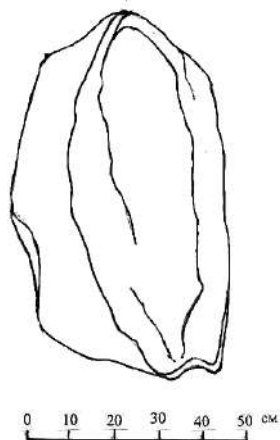
Іл. 6. Рельєф
палиці-ваджри
на стелі 2

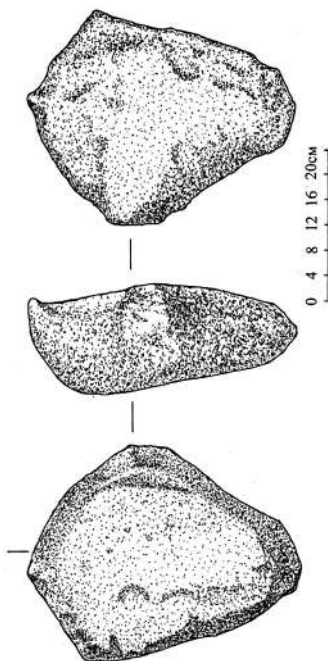
Іл. 7. Стела 3 з розкопу III (2011)

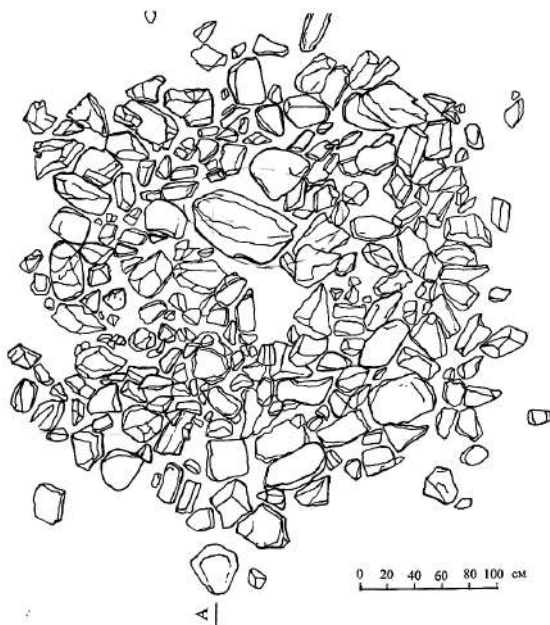
Іл. 8. Верхня
частина стели 3
з хвилястою
текстурою

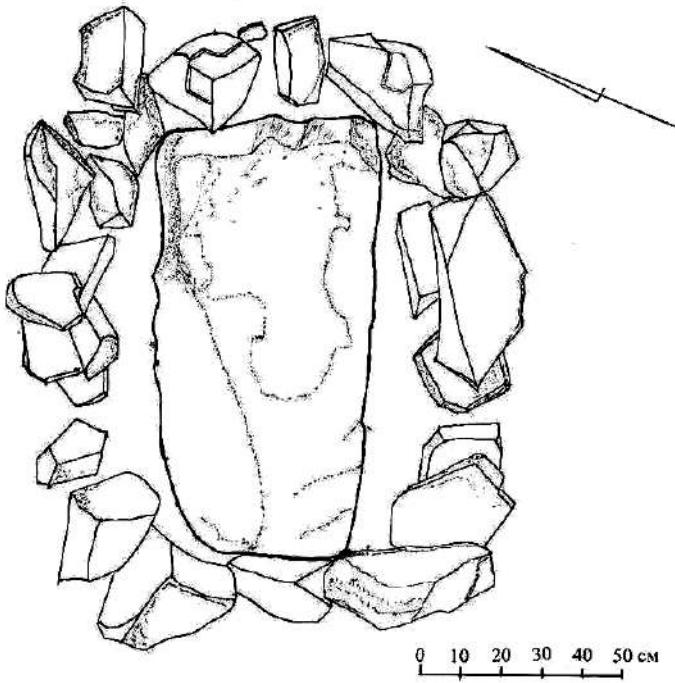
Іл. 9. Стела з перекриття поховання 1

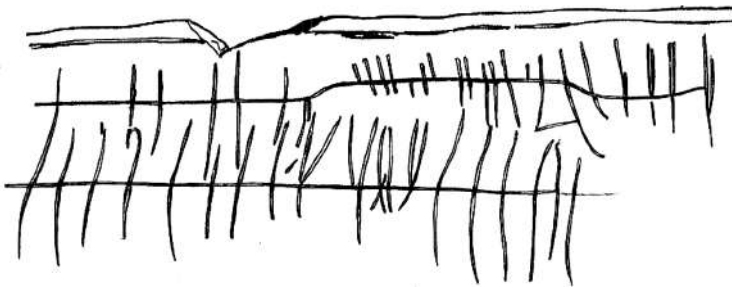
Іл. 10. «Голова змії» з поховання 1

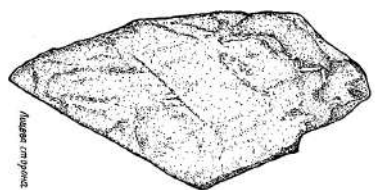
Іл. 11.
Змієподібна
викладка над
похованням 1
(2009)

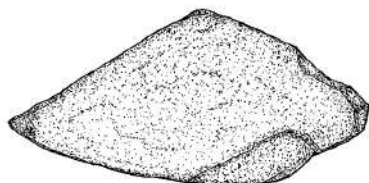
Іл. 12. Стела в кільцевій викладці поховання 3 (2011)

Іл. 13. Розгортка орнаменту горщика з поховання 3

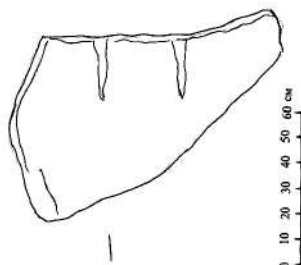

Масштаб: 1:1

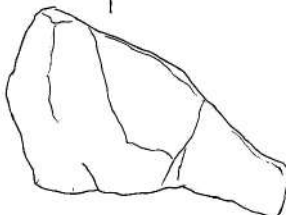

0 10 20 30 40 50 60 см

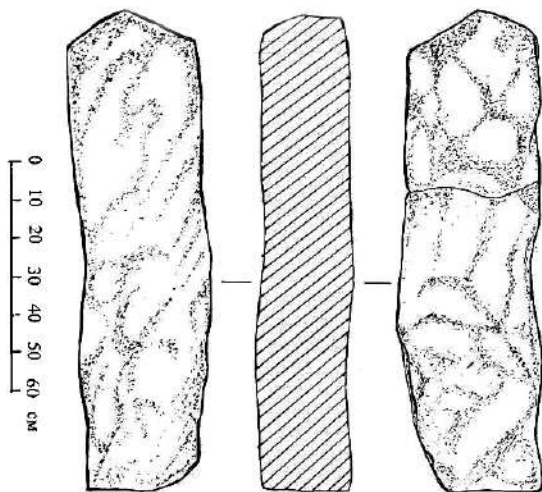
Іл. 14. Антропоморфна стела
з поховання 7

0 10 20 30 40 50 60 см

Іл. 15. Гранітна стела
з поховання 7

0 10 20 30 40 50 60 см

Іл. 16. Фалічна стела з культовими знаками з кургану

Список використаних джерел та літератури:

1. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев: Наукова думка, 1982. С. 176.
2. Давня історія України. В трьох томах. Т. І. Київ: Наукова думка, 1997. С. 368.
3. Звіт про археологічні розкопки святилища та ґрунтового могильника біля с. Недайвода Криворізького району в 2011 році. *Архів КІКМ. КН-44448*. Арк. 9-12.
4. Ковальова И. Ф. Север степного Поднепровья в среднем бронзовом веке (по данным погребального обряда). Днепропетровск: ДГУ, 1981. С. 68.
5. Ковальова И. Ф. Социальная и духовная культура племён бронзового века (по материалам Левобережной Украины). Днепропетровск: Репринт ДГУ, 1989. С. 60.
6. Мельник Олександр, Стеблина Ірина. Кургани Криворіжжя Кривий Ріг: Видавничий дім, 2012. С. 317-328.
7. Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2-х томах. Т. 1. М.: Советская Энциклопедия, 1991. С. 533.
8. Михайлов Б. Д. Скульптура головы вешапа в гроте Каменной Могины. *Древности степного Причерноморья и Крыма*. Запорожье, 1982. С. 103.
9. Тесленко Д. А., Остапенко М. А. Мегалітичне культове спорудження доби бронзи на острові Хортиця. *Проблеми археології Подніпров'я*. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2000. С. 79-80.
10. Тибетская книга мертвых. Перевод О. Т. Тумановой. Москва: Гранд, 1993. С. 158, 177.